ISSN 1995-6134

УДК 347.624
В.Ю. ЄВКО, канд. юрид. наук, Харківський національний університет внутрішніх справ

РОДИННІ СТОСУНКИ ЯК ПІДСТАВА НЕДІЙСНОСТІ ШЛЮБУ

Ключові слова: *спорідненість, шлюб, недійсність шлюбу, допоміжні репродуктивні технології, усиновлення, реєстрація актів цивільного стану*

У житті кожного суспільства родина є важливим соціальним інститутом, в основу якого покладена система шлюбних і родинних, господарських і правових, моральних і психологічних зв'язків між людьми.

Оскільки основу сім'ї складає шлюб, правові засоби зміцнення сім'ї встановлюються саме нормами, які регулюють відносини щодо порядку укладення та припинення шлюбу, визнання його недійсним, обсяг особистих немайнових та майнових прав та обов'язків подружжя. Не дивлячись на те, що перша група норм спрямована на регулювання відносин щодо створення та функціонування сім'ї, а інша – відносин щодо її припинення, всі вони ґрунтуються на засадах справедливості, розумності, добросовісності, сприяння зміцненню та збереженню шлюбу та сім'ї.

Норми, які регулюють порядок, підстави та наслідки визнання шлюбу недійсним, складають окремий інститут сімейного законодавства України. Норми вказаного інституту покликані створити правові умови для укладення тільки «здорових», міцних, життєздатних шлюбів та перешкодити укладенню таких шлюбів, щодо яких існує велика вірогідність того, що створена на їх основі сім'я не зможе належним чином виконувати своїх функцій.

За останні роки інститут недійсного шлюбу зазнав чимало змін. У чинному Сімейному кодексі України з'явилися деякі новели щодо порядку, підстав та наслідків визнання шлюбу недійсним. Проте, цей інститут залишається врегульованим не повністю.

У науці сімейного права інститут недійсного шлюбу теж досліджений не достатньо. За часів Радянського Союзу було захищено дисертації: А. Жюрлісом «Недійсність шлюбу за радянським сімейним правом» (Вільнюс, 1964 рік) та Т. Худжаниязовим «Недійсність шлюбу та його правові наслідки (за матеріалами Узбецької РСР) (Ташкент, 1976 рік). Вказані роботи були виконані на нормативному матеріалі, який сьогодні втратив чинність. Жодного монографічного дослідження питань недійсності шлюбу за чинним сімейним законодавством наразі не існує. Окремі питання інституту недійсного шлюбу були висвітлені у юридичній періодиці різних часів, але комплексної розробки вони не одержали.

Питання пов'язані з визнанням шлюбу недійсним та наслідками недійсного шлюбу у різні часи розглядалися у роботах А.І. Загоровського, К. Кавєліна, В.А. Рясєнцева, А.М. Белякової, Н.В. Рабіновіч, К.І. Манаєва, Є.Л. Невзгодіної, Н.В. Саприкіна, М.Т. Оридороги, Л.Ю. Ковтунової та ін.

Тому метою даної статті є дослідження та правовий аналіз сучасних тенденцій розвитку інституту недійсного шлюбу у законодавстві України в контексті такої підстави його недійсності, як знаходження наречених у певних ступенях споріднення або у відносинах прирівняних до них. При закріпленні зазначеної підстави у СК України законодавцем були враховані не всі життєві обставини, які можуть бути перешкодами до укладення шлюбу, а також не було приділено достатньо уваги тим зв'язкам, як правовим, так і соціальним, які можуть виникати між конкретними фізичними особами та стати перешкодами для укладення між ними шлюбу. Отже, новизна даної статті полягає в аналізі додаткових підстав недійсності шлюбу, пов'язаних зі знаходженням фізичних осіб у близьких ступенях споріднення, які викликані розвитком сучасної біологічної та медичної науки, а також пропозиції змін та доповнень

ISSN 1995-6134

до чинного сімейного законодавства України.

Гарантією створення міцної сім'ї та запорукою правової охорони сімейних правовідносин, що виникають між жінкою та чоловіком, які зареєстрували шлюб між собою є умови укладення шлюбу, закріплені у СК України. Недотримання тієї чи іншої умови укладення шлюбу тягне за собою невизнання за такими особами шлюбного статусу і, як наслідок, позбавлення неправомірно укладеного шлюбу правового захисту з боку держави.

Як відомо, доктрина сімейного права поділяє умови укладення шлюбу на позитивні та негативні. Позитивними умовами є досягнення особами, які бажають зареєструвати шлюб, шлюбного віку та їх добровільна згода на укладення шлюбу.

Негативні умови укладення шлюбу є перешкодами до його укладення. Виділення таких умов обумовлено національними традиціями, етичними та фізіологічними мотивами, а також мотивами охорони здоров'я громадян. До таких умов належать: знаходження одного з наречених у іншому зареєстрованому шлюбі; наявність між нареченими відносин споріднення; наявність між нареченими відносин прирівняних до споріднення (усиновлення).

Однією з негативних умовою укладення шлюбу є наявність родинних стосунків між нареченими. Хоча шлюби з вказаною вадою майже не зустрічаються у судовій практиці, необхідність розгляду вказаного питання обумовлена тим, що іноді фактична та юридична спорідненість не співпадають.

Закон не містить легального визначення поняття «спорідненість». Таке визначення міститься у літературі з сімейного права, причому майже всі автори як вчені радянського періоду, так і сучасні є одностайними, визначаючи це поняття як «кровний зв'язок осіб, що походять одна від одної чи від спільного пращура» [1, с.32; 2, с.51; 3, с.55; 4, с.56; 5, с.53; 6, с.52; 7, с.80; 8, с.27]. Отже, традиційним підходом до визначення спорідненості у сімейно-правовій літературі є визначення її перш за все як кровного зв'язку між певними особами, як «природного походження людини» [5, с.55].

Поширеною є також думка вчених про те, що для недійсності шлюбу не має значення чи є споріднення шлюбним, чи є воно позашлюбним [7, с.121; 9, с.115; 10, с.16; 11, с.33–35].

Проте, на наш погляд, істотне як наукове, так і практичне значення для вирішення питання недійсності шлюбу має юридичне закріплення факту знаходження у кровному спорідненні.

На цю проблему погляди правознавців розділились. Окрема група вчених вважає, що «укладенню шлюбу перешкоджає… споріднення… не тільки у випадках, коли воно встановлене у передбаченому законом порядку, а й при відсутності юридично оформлених відносин споріднення» [7, с.121; 10, с.16; 12, с.76].

Є.М. Ворожейкін вважає, що «той факт, що кровних зв'язків самих по собі не досить, щоб виникли правові відносини, а необхідна ще їх реєстрація у встановленому законом порядку, не змінює їх сутності як юридичного факту. Не всі відносини споріднення для того, щоб стати правовими, потребують реєстрації… значить, акт реєстрації не має такого універсального значення, яке йому іноді надається. Реєстрації піддаються тільки найважливіші відносини споріднення» [11, с.33–34].

Проте, вважаємо, що найбільш вірною є позиція тих науковців, на думку яких «у… праві юридичним фактом є лише близьке споріднення і до того встановлене у порядку, передбаченому законом» [12, с.51; 13, с.37; 14, с.117].

З огляду на встановлення факту недійсності шлюбу ця позиція є цілком виправданою, оскільки, як відомо, походження дітей від батьків засвідчується у встановленому законом порядку (ст.121 СК України). Через факт реєстрації дитини встановлюється її юридичний зв'язок не тільки з батьком та матір'ю, але й з іншими кровними родичами. Доку-

ISSN 1995-6134

мент, який підтверджує факт реєстрації дитини та встановлення її походження є доказом наявності відносин споріднення з певними особами. Відповідно, якщо у встановленому порядку кровне споріднення не зареєстровано, то з юридичної точки зору неможливо встановити наявність кровного споріднення.

Таким чином, недійсність шлюбу тягне тільки кровне споріднення, яке зафіксовано у встановленому законом порядку. Підтвердженням відносин споріднення можуть бути свідоцтво про народження або рішення суду про встановлення батьківства чи материнства.

З огляду на те, що основним юридичним фактом, який тягне виникнення відносин споріднення є державна реєстрація походження дитини від певних осіб, фактичне та юридичне споріднення у деяких випадках можуть не співпадати.

Однією з причин невідповідності фактичного та юридичного споріднення може стати прагнення усиновлювачів приховати від дитини, яка ними усиновлена, факту її усиновлення. При цьому усиновлювачі мають право бути записаними матір'ю, батьком дитини (ст.229 СК України), змінити відомості про місце народження та дату народження дитини (ст.230 СК України), змінити прізвище, ім'я та по батькові дитини (ст.231 СК України). Внаслідок вищевказаних змін у особистих даних дитини відповідно змінюються відомості про її дійсні кровні зв'язки.

Усуненню невідповідності фактичного та юридичного споріднення покликане сприяти надання особі, яка була усиновлена, права на одержання інформації щодо свого усиновлення після досягнення нею чотирнадцяти років (ст.226 СК України). В цьому разі усиновлена дитина отримує можливість встановити своє дійсне походження і знати своїх біологічних батьків та інших кровних родичів.

Проте не завжди чинне українське законодавство надає особі можливість встановити своє дійсне походження.

З розвитком медичної науки та появою можливості проведення щодо повнолітніх жінки та чоловіка лікувальних програм допоміжних репродуктивних технологій цілком можливою може бути ситуація, коли особи чиє кровне споріднення засвідчене актом цивільного стану насправді не є родичами, а особи, які насправді є родичами не є такими за законом.

Так, при застосуванні допоміжних репродуктивних технологій однією з форм лікування безпліддя є внутрішньоматкова інсемінація сперміїв у порожнину матки в період овуляції. Такий метод лікування безпліддя може бути застосований відповідно до Інструкції про порядок застосування допоміжних репродуктивних технологій, затвердженої наказом Міністерства охорони здоров'я України № 771 від 23.12.2008 р. як з використанням сперми чоловіка, так і сперми донора. Відповідно до зазначеної Інструкції при застосуванні лікувальних програм допоміжних репродуктивних технологій можливо застосування донорських репродуктивних клітин як жінки, так і чоловіка.

При цьому, чинне сімейне законодавство України містить норму, яка регулює порядок визначення походження дитини, народженої в результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій. Загальним правилом у цьому випадку є те, що батьками дитини вважаються подружжя щодо яких було застосовано певну допоміжну репродуктивну технологію, незалежно від того, чий генетичний матеріал – цього подружжя чи донорів – був застосований. Отже, при застосуванні допоміжних репродуктивних технологій один із біологічних батьків дитини може не співпадати з її «соціальним» батьком. Крім того, відповідно до п.1 розділу 5 вищезгаданої Інструкції застосування імплантації ембріона здійснюється за медичними показаннями повнолітньої жінки, з якою проводиться така дія, за умови наявності письмової згоди пацієнтів, забезпечення анонімності донора та збереження лікарської таємниці.

Таким чином, батьки дитини, і у майбутньому сама дитина, позбавляються можливо-

ISSN 1995-6134

сті отримати інформацію про дійсні кровні зв'язки дитини, що може згодом призвести саме до шлюбу між близькими родичами.

З огляду на вказану проблему у літературі вже була висловлена слушна думка про те, що «право усиновленої дитини на отримання інформації про своїх біологічних батьків може бути поширене і на дітей, які народжені за допомогою допоміжних репродуктивних технологій» [15, с.226]. З цією думкою варто погодитись. У зв'язку з цим, вважаємо, що ст.123 СК України необхідно доповнити ч.4 наступного змісту: *«Особа, яка була народжена в результаті застосування лікувальних програм допоміжних репродуктивних технологій має право після досягнення нею чотирнадцяти років на одержання інформації щодо свого народження».* Така інформація може бути одержана у вигляді витягу з Державного реєстру актів цивільного стану громадян. Проте, така можливість буде існувати у особи тільки в тому випадку, якщо вона народжена жінкою, якій в організм було перенесено ембріон людини, зачатий подружжям в результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій, оскільки відповідно до п.10 Підрозділу 1 Розділу III Правил реєстрації актів цивільного стану, затверджених наказом Міністерства юстиції України № 52/5 від 18.10.2000 р. (у редакції наказу Мін'юсту № 1154/5 від 22.11.2007 р.) в цьому разі при вчиненні актового запису про народження дитини в графі «Для відміток» робиться запис: матір'ю дитини згідно з медичним свідоцтвом про народження є громадянка (прізвище, власне ім'я, по батькові).

Якщо ж дитина була народжена внаслідок застосування до її батьків іншого виду допоміжних репродуктивних технологій, то відомості про це не відображаються в актовому записі про народження дитини. В цьому разі доцільно буде звернутися до закладу охорони здоров'я, де здійснювалася відповідна процедура. І у зв'язку з цим виникає необхідність внести зміни також і до Інструкції про порядок застосування допоміжних репродуктивних технологій, затвердженої наказом Міністерства охорони здоров'я України № 771 від 23.12.2008 р. *встановивши строк протягом якого мають зберігатись відомості про донорів ооцитів, сперми та ембріонів тривалістю у 70 років.*

Закон передбачає чотири категорії родичів, укладення шлюбу між якими заборонено:

1) особи, які є родичами прямої лінії споріднення;

2) рідні (повнорідні, неповнорідні) брат і сестра;

3) двоюрідні брат та сестра;

4) рідні тітка, дядько та племінник, племінниця.

Шлюб, укладений між родичами перших двох категорій є абсолютно недійсним відповідно до ст.39 СК України. Шлюб, укладений між двоюрідним братом та сестрою, а також між рідними дядьком, тіткою та племінницею, племінником може бути визнаний недійсними за рішенням суду. Це свідчить про те, що законодавець не надає великого значення третьому ступеню бокового споріднення і наслідкам порушення заборони на вступ до шлюбу цій категорії родичів. Одначе, наслідки шлюбу, укладеного вказаними особами не слід недооцінювати.

Заборона шлюбів між близькими родичами обумовлюється не тільки моральними причинами, а й причинами біологічного порядку. У зв'язку з цим необхідно відмітити, що перелік родичів, шлюб між якими не може бути укладений відповідно до СК України, у порівнянні з КпШС України 1969 року розширився. Проте, як свідчать дані сучасної медичної та біологічної науки, двоюрідні та троюрідні брати та сестри теж є близькими родичами, а такі шлюби часто дають потомство, яке страждає різними аномаліями розвитку… Крім того, кількість мертвонароджень та загибелі дітей у початковому віці у таких шлюбах майже вдвічі більша, ніж при неспоріднених шлюбах… Більше того, «частота народження дітей з важкою спадковою патологією у сім'ях, де подружжя є двоюрідними

ISSN 1995-6134

чи троюрідними братом та сестрою, у 2-4 рази вище, ніж у звичайних сім'ях» [16, с.122–123]. Таким чином, заборона шлюбів між близькими родичами продиктована турботою про здоров'я майбутнього покоління. У зв'язку з цим слід погодитись з висловленою в літературі думкою про введення в українське законодавство норми, яка б забороняла вступ у шлюб також і троюрідних братів та сестер [16, с.124; 17, с.61; 18, с.30–34; 19, с.12].

Наступною категорією осіб, які не можуть перебувати між собою у шлюбі є рідна дитина усиновлювача та усиновлена ним дитина, діти, які усиновлені однією особою, усиновлювач та усиновлена ним дитина. Ця заборона обумовлена нормами моралі, оскільки з юридичної точки зору відносини між усиновлювачами та усиновленими ними особами прирівнюються до кровного споріднення, і, як наслідок, шлюбні відносини між такими особами не мають виникати.

Проте слід звернути увагу на те, що вказана норма має деякі протиріччя з іншими нормами чинного законодавства. По-перше, відповідно до ст.232 СК України з моменту здійснення усиновлення припиняються особисті та майнові права і обов'язки між батьками та особою, яка усиновлена, а також між нею та іншими її родичами за походженням. По-друге, з моменту усиновлення виникають взаємні особисті немайнові та майнові права і обов'язки між особою, яка усиновлена, та усиновлювачем і його родичами за походженням. Таким чином, юридичний зв'язок, який прирівнюється законом до споріднення, у всиновленої особи виникає не тільки з усиновлювачем, а й з іншими родичами усиновлювача за походженням. Проте закон забороняє укладення шлюбу тільки між рідною дитиною усиновлювача та усиновленою ним дитиною, дітьми, які усиновлені однією особою, між усиновлювачем та усиновленою ним дитиною. У вказаних нормах простежується непослідовність законодавця у зрівнянні усиновлювачів та їх родичів за походженням з батьками дитини та іншими її родичами за походженням. Тому, з метою послідовного дотримання моральних засад суспільства і зрівняння усиновлювачів та їх родичів з батьками та іншими родичами, усиновленої ними особи, вважаємо за необхідне *встановити заборону на укладення шлюбу також між усиновленою особою та родичами прямої лінії споріднення усиновлювача, а також між родичами усиновлювача по боковій лінії до третього ступеню включно та усиновленою особою.* Схожа норма існує у СК Молдови, відповідно до ст.15 якого, між іншим не дозволяються шлюби між родичами всиновлювача по прямій лінії до другого ступеня включно та усиновленим.

Оскільки заборона шлюбів між рідною дитиною усиновлювача та усиновленою ним дитиною, дітьми, які усиновлені однією особою, між усиновлювачем та усиновленою ним дитиною обумовлена в першу чергу моральними міркуваннями, вказану заборону необхідно поширити і на шлюби між особами, які не пов'язані кровним спорідненням, проте відносини між якими повністю чи у значній мірі прирівнюються до відносин близького споріднення. В даному випадку мова йде про відносини, які виникають при влаштуванні дитини, позбавленої батьківського піклування, до сімей громадян. Отже слід виходити з заборони шлюбів між піклувальником та підопічним, патронатним вихователем та вихованцем, прийомним батьком (матір'ю) та прийомною дитиною, одним з батьків-вихователів та вихованцем дитячого будинку сімейного типу, мачухою, вітчимом та пасинком, падчеркою.

Подібні пропозиції вже були висловлені у юридичній літературі [19, с.12; 20, с.204; 21, с.116]. Заборона шлюбів між піклувальником та підопічним на сьогодні встановлюється у СК Молдови. СК Латвійської Республіки поряд із забороною шлюбів між піклувальником та підопічним, встановлює також заборону укладення шлюбу між підопічним та опікуном. Подібні заборони крім захисту суспільної моралі мають також на меті захис-

ISSN 1995-6134

тити інтереси неповнолітніх, які опиняються в умовах матеріальної залежності від своїх піклувальників та вихователів.

Отже, вважаємо за необхідне доповнити ст.26 СК України нормою наступного змісту: *«У шлюбі між собою не можуть перебувати піклувальник, та дитина, яка знаходиться у нього на піклуванні, доки піклування не припинене чи не відмінене.*

У шлюбі між собою не можуть перебувати патронатний вихователь та дитина, яка передана йому за договором про патронат, доки договір про патронат не припинений.

У шлюбі між собою не можуть перебувати прийомний батько (мати) з прийомною дитиною, один з батьків-вихователів та вихованець дитячого будинку сімейного типу, доки щодо цієї дитини не припинено Договір про передачу її до прийомної сім'ї або до дитячого будинку сімейного типу.

У шлюбі між собою не можуть перебувати мачуха, вітчим та пасинок, падчерка до досягнення дитиною повноліття».

ЛІТЕРАТУРА

1. Сімейне право України : підручник / за ред. В. С. Гопанчука. – К. : Істина, 2002. – 304 с.
2. Муратова С. А. Семейное право : учебник / С. А. Муратова. – М. : Изд-во Эксмо, 2006. – 448 с.
3. Советское семейное право: учебное пособие / [К. М. Борзова, В. Н. Годунов, В. В. Левый и др.] ; под. ред. В. Ф. Чигира. – Мн. : Университетское, 1989. – 240 с.
4. Советское семейное право / под общей ред. д. ю. н. В. Ф. Маслова, д. ю. н. А. А. Пушкина. – К. : Вища школа, 1982. – 224 с.
5. Советское семейное право : учебник: / под ред. В. А. Рясенцева. – М. : Юрид. лит., 1982. – 256 с.
6. Белякова А. М. Советское семейное право : учебник /А. М. Белякова, Е. М. Ворожейкин. – М. : Юрид. лит., 1974. – 304 с.
7. Бошко В. И. Очерки советского семейного права / В. И. Бошко. - Перераб. и доп. д. ю. н., проф. В. А. Рясенцевым. – К. : Госюриздат, 1952. – 371 с.
8. Дякович М. М. Сімейне право : навч. пос. [для студ. вищ. навч. закл.] / М. М. Дякович. – К. : Правова єдність, 2009. – 512 с.
9. Свердлов Г. М. Советское семейное право / Г. М. Свердлов. – М.: Юрид. лит., 1958. – 299 с.
10. Белякова А. М. Вопросы советского семейного права в судебной практике : пособие [для слушателей народных университетов] / А. М. Белякова. – М. : Знание, 1989. – 144 с.
11. Ворожейкин Е. М. Семейные отношения в СССР / Е. М. Ворожейкин. – М. : Юрид. лит., 1972. – 337 с.
12. Рясенцев В.А. Семейное право / В. А. Рясенцев. – М. : Юрид. лит., 1971. – 236 с.
13. Веберс Я. Р. Понятие родства как основания возникновения прав и обязанностей / Я. Р. Веберс // Вестник Московск. ун-та. – 1962. – № 4. – С. 29–39.
14. Данилин В. И. Юридические факты в советском семейном праве / В. И. Данилин, С. И. Реутов. – Свердловск, 1989. – 155 с.
15. Введение в биоэтику: учебное пособие. – М. : Прогресс – Традиция, 1998. – 384 с.
16. Чумакова Т. Е. Семья, мораль, право / Т. Е. Чумакова. – Мн. : Наука и техника, 1974. – 120 с.
17. Ворожейкин Е. М. Право и семья / Е. М. Ворожейкин // Советское государство и право. – 1970. – № 9. – С. 57–65.
18. Шахматов В.П. Новый кодекс о браке и семье РСФСР / В. П. Шахматов, Б. Л. Хаскельберг. – Томск : Изд-во ТГУ, 1970. – 317 с.
19. Хужаниязов Тура. Недействительность брака и его правовые последствия (по материалам Узбекской ССР) : автореф. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Гражданское право и гражданский процесс» / Тура Хужаниязов. – Ташкент, 1976. – 27 с.

ISSN 1995-6134

20. Иоффе О. С. Советское гражданское право : курс лекций / О. С. Иоффе. – Ленинград : Изд-во Лен. ун-та, 1965. – Часть III. – 348 с.

21. Белякова А. М. Недействительность брака / А. М. Белякова // Социалистическая законность. – 1971. – № 6. – С. 51–54.

Євко В. Ю. Родинні стосунки як підстава недійсності шлюбу / В. Ю. Євко // Форум права. – 2010. – № 1. – С. 93–99 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-1/10evjpns.pdf

Виконано аналіз проблем, пов'язаних з встановленням родинних стосунків між певними особами як підстави визнання шлюбу недійсним. Особливу увагу приділено встановленню кровного споріднення між певними особами в разі застосування лікувальних програм допоміжних репродуктивних технологій; надані рекомендації щодо внесення змін до чинного законодавства з метою поширення переліку осіб, шлюб між якими не може бути укладений.

***

Евко В.Ю. Родственные отношения как основание недействительности брака

Выполнен анализ проблем, связанных с установлением родственных отношений между определенными лицами в качестве основания признания брака недействительным. Особое внимание уделено установлению кровного родства между определенными лицами в случае применения лечебных программ вспомогательных репродуктивных технологий; даны рекомендации по внесению изменений в действующее законодательство с целью расширения перечня лиц, брак между которыми не может быть заключен.

***

Yevko V.JU. Related Relations as the Basis of Invalidity of Marriage

The analysis of problems connected with the establishment of family relationship between definite persons as a basis for annulling the marriage is made. Special attention is paid to the establishment of consanguinity between definite persons in the case of treatment of assisted reproductive technologies programs; recommendations for amendments to current legislation are given to expand the list of persons between whom marriage can not be concluded.

Форум права